

Отримано: 13 березня 2018 р.

Прорецензовано: 15 березня 2018 р.

Прийнято до друку: 19 березня 2018 р.

e-mail: airinen@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-1(69)/1-107-110

Гаценко І. О. Своєрідність загадки як жанру фольклорного дискурсу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 1(69), ч. 1, березень. С. 107–110.

УДК: 811.134

Гаценко Ірина Олександрівна,

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів

СВОЄРІДНІСТЬ ЗАГАДКИ ЯК ЖАНРУ ФОЛЬКЛОРНОГО ДИСКУРСУ

Стаття присвячена дослідженню українських народних загадок у фольклорній картині світу. Виявлено специфіку жанру, його взаємозв'язок з іншими фольклорними жанрами, проаналізовано природу мовного жанру загадки як складової дискурсу, розглянуто особливості функціонування мовного жанру загадки в різних типах дискурсу. Проаналізовано прагматичний потенціал загадок, описано ієрархічні властивості тексту.

Ключові слова: загадка, мовний жанр, дискурс, мовний акт, комунікація, адресант, адресат.

Гаценко Ирина Александровна,

Черниговский национальный технологический университет, г. Чернигов

СВОЕОБРАЗИЕ ЗАГАДКИ КАК ЖАНРА ФОЛЬКЛОРНОГО ДИСКУРСА

Статья посвящена исследованию украинских народных загадок в фольклорной картине мира. Выявлена специфика жанра, его взаимосвязь с другими фольклорными жанрами, проанализирована природа языкового жанра загадки как составляющей дискурса, рассмотрены особенности функционирования языкового жанра загадки в разных типах дискурса. Анализируется прагматический потенциал загадок, описываются иерархические свойства текста.

Ключевые слова: загадка, речевой жанр, дискурс, речевой акт, коммуникация, адресант, адресат.

Iryna Hatsenko,

Chernihiv National University of Technology, Chernihiv

FEATURE OF RIDDLE AS A GENRE OF FOLKLORE DISCOURSE

The article is sanctified to research of the Ukrainian folk riddles in the folklore picture of the world. The specific of genre, his inter-communication, is educed with other folklore genres, nature of language genre of riddle is analysed as to the constituent of discourse, the features of functioning of language genre of riddle are considered in the different types of discourse. Pragmatic potential of riddles is analysed, hierarchical properties of text are described.

The basis of the formation of any type of discourse is a picture of the world reflects certain mental characteristics. The media of modern culture lives simultaneously in several discursive spaces. Cognitive models undergo significant changes depending on the communicative purpose, conditions of implementation discourse. Consequently, the discursive picture of the world is determined.

The originality of the genre due to the anthropocentric interpretation of objects and the reflection of the relationship of conceptual and language pictures of the world in the puzzle. The correlation of the two pictures of the world beamed directly to the structural-semantic organization of the riddles (the answer and the code part). Categorization of riddles on topics enriched with potential meanings and is marked by cultural and ethnic specificity is a certain aspect of the Ukrainian conceptsphere. Shaped (code) part is a verbal way of conceptualizing the world.

The features of the language picture of the world modern (children and adults) of the mysteries is most clearly found in the classical mysteries, which are a kind of Bank of ideas and opportunities for further self-development genre.

Key words: riddle, speech genre, discourse, speech act, communication, sender, addressee.

Серед досліджень, присвячених фольклору, одне із центральних місць займає вивчення його жанрових форм. Найбільш часто відбувається дослідження фольклору на матеріалі традиційних жанрів: казок, пісень тощо. Вивчення загадки як одного із традиційних жанрів фольклору представлено широким колом фольклористичних і лінгвістичних робіт. Описано внутрішню структуру загадки: її логічні і семантичні особливості (Волоцька, Журинський, Кенгас-Маранда, Левін, Лекомцева, Перм'яков, Цив'ян, Сокир тощо), досліджена її синтаксична структура (Молошна, Миколаєва та ін.), зазначені особливості фонетичної організації (Анікін, Гербсман, Круглов, Садівников та ін.). Останнім часом відзначається збільшення кількості дослідницьких робіт, присвячених сучасному побутуванню фольклору.

У системі фольклорних жанрів особливе місце приділяється жанровим формам, що зберігають свою актуальність і в сучасній культурі. Вивчення загадки представлено в працях, присвячених опису фрагментів мовної картини світу, відбитих у сучасному тексті загадки (Бохонна, Волоцька, Сендерович, Селіванова, Сибирцева), особливостей її комунікативної природи (Філіппов), структурно-семантичній своєрідності сучасних загадок-трансформів (Насибуліна), разом з тим загадка розглядається в порівнянні з іншими паремічними жанрами, описаними в когнітивно-прагматичному аспекті (Семененко). При цьому дослідження жанру загадки в аспекті його світомоделюючого потенціалу до цього часу не проводилося.

Актуальність статті зумовлена тим, що в основі формування будь-якого типу дискурсу лежить картина світу, що відбиває певні ментальні особливості. Носій сучасної культури живе одночасно в декількох дискурсивних просторах. Когнітивні моделі зазнають особливих змін залежно від комунікативної мети, умов реалізації дискурсу. Отже, картина світу є дискурсивно зумовленою.

Дискурсивна картина світу моделює деякий фрагмент загальнонаціональної картини світу, вербалізований найбільш типовими засобами даного типу дискурсу.

У дослідженнях, присвячених жанру загадки, існує велика кількість визначень (В.П. Анікін, П.Г. Богатирьов, А.Г. Круглов, А. Тейлор). При цьому загадка дотепер не має дефініції, що розкриває всі її частини. Вона виступає якимось процесом розпізнавання прихованого, рухом від стану незнання до знання. Загадка – невеликий за обсягом добуток алегоричного характеру, що актуалізується з метою подання реалій дійсності у відношенні до їх зовнішніх, структурних, функціональних і інших властивостей, призначених для розпізнавання носіями відповідної культури.

Особливістю жанру загадки є можливість функціонувати як у традиційній, так і в сучасній культурі. Зберігаючи традиційні форми, вона здатна вмщати в себе новий зміст. Багато традиційних текстів зберігаються в сучасному фольклорному фонді, що дозволяє відносити їх до числа сучасних загадок, які набули сьогодні певного переосмислення [4, с. 31]. До сучасних загадок можуть також належати авторські добутки, що існують за законами фольклору.

У фольклористичних дослідженнях виділяються різні типи загадок, організовані за такими критеріями: формальному, формально-семантичному і семантичному (див. роботи В.П. Анікіна, А.Г. Круглова, В.В. Митрофанової та ін.). Відповідно до формального принципу весь корпус традиційних і сучасних загадок організований загадками-іносказаннями, загадками-описами і загадками-питаннями.

У загадках-іносказаннях використаний образ, що заміщає об'єкт у відгадці. Загадки-описи та загадки-питання являють собою алегоричний опис. Ці типи загадок зустрічаються як у традиційних, так і в сучасних загадках. При цьому більше половини традиційних текстів є загадками-іносказаннями. Багато в чому це зумовлено специфікою жанру, що полягає в необхідності моделювання світу на алегоричній основі. Сучасні тексти частіше мають структуру загадок-описів, у яких дійсність метафоризується [6, с. 71].

За формально-семантичним принципом у співвідношенні з іншими фольклорними жанрами корпус традиційних загадок представлений різними видами: власне загадками, загадками-баєчками, загадками-прислів'ями.

У сучасній культурі до цього переліку типів загадок приєднуються також «автонімічні» загадки [7], загадки-анекдоти, дорослі загадки та загадки-трансформи. Відзначимо, що в нашому дослідженні емпіричний матеріал обмежений власне загадками, не поєднаними з іншими фольклорними жанрами. Семантичний критерій типології загадок передбачає систематизацію текстів за тематичним принципом. У центрі загадки перебуває навколишній світ людини, де виявлені значимі теми як для традиційної, так і для сучасної культури. Темі, актуальні для традиційних і сучасних загадок, пов'язані зі світом природи, людиною, сферами її діяльності й буття. В умовах сучасності в зазначених тематичних групах з'являються загадки, що відбивають появу нових реалій. Так, у сучасних збірниках загадки про знаряддя праці присвячені не тільки сокирі, молотку, але й сучасним електроінструментам. Як наслідок, у сучасних загадках до зазначеного переліку можуть додаватися розділи «транспорт», «побутові прилади», «сучасні винаходи».

Тенденція до зміни змісту даних груп виявлена в більшості випадків у загадках про побутову сферу, оскільки в сучасності вона представлена більшою розмаїтістю використаних об'єктів, чим у традиційній культурі. Багато в чому це зумовлено розвитком сучасних технологій, урбанізацією, підвищенням статусу міської культури. Як основні функції досліджуваного жанру виступають інформаційно-дидактична, розважальна і соціодиференційна. Найчастіше в традиційній і сучасній культурі загадка реалізує дидактичну та розважальну функцію [3, с. 4]. У зв'язку з актуалізацією навчального й ігрового початку в жанрі загадки моделюється світ, що представляє свої типові прояви крізь призму парадоксальних властивостей. На особливу увагу заслуговує композиційна структура загадки (Е. Кенгес-Маранда, А.В. Насибуліна, В.Н. Сокир, Т.В. Цив'ян та ін.). Загадка являє собою з'єднання двох частин, зв'язок яких створює якесь єдине поле. У ньому сполучаються реалії різного порядку, позначені в тексті загадки й відгадці [1, с. 9]. Компоненти даних частин належать, як правило, до різних класифікаційних категорій: істота – неістота, об'єкти – люди, рослинний і тваринний світ – люди.

У досліджуваному жанрі відбувається своєрідне розчленовування образу у відгадці для позначення його характеристик. У кодовій частині загадки нарівні з образом, що заміщає реалію у відгадці, представлені її типові й у той же час унікальні ознаки. Це сприяє створенню нереалістичного зображення. У загадці реалізується моделююча функція, оскільки, маючи специфічні засоби, вона створює світ, що відрізняється можливістю поєднання несполучуваного. За рахунок зазначених властивостей загадка вчить орієнтуватися в просторі суперечливих сутностей, бачити за нетиповістю подання характерні сторони реалій. Протилежність характеристик образів загадки зумовлена багато в чому актуалізацією феномену мовної гри, парадоксу. У цьому жанрі парадокс створюється на розбіжності знань про об'єкт і представлених у тексті його характеристик. Суперечливість зазначених властивостей знімається через ідентифікацію з розгадкою. Своєрідність зображуваних образів визначається також тим, що в основі загадок зазвичай лежить принцип мовної гри (Т.В. Булигіна, Т.А. Гридіна, А.Д. Шмельов).

У загадці за допомогою мовної гри відбувається навмисний відступ від мовної норми і логіки зображення явищ дійсності. Поняття мовної гри співвідносимо з алегоричністю текстів загадки, де основним засобом виступає метафора. Серед інших художніх прийомів, представлених у загадці, саме метафора в більшості випадків дозволяє представити багатоплановість образів. На мовному рівні створенню особливого світу сприяють засоби лексичного, граматичного, фонетичного рівня. Лексичні одиниці, задіяні в жанрі загадки, представлені лексемами, використаними в кодовому та некодовому значенні. Відносно першого типу лексем зазначимо, що, оскільки вони покликані позначати прихований денотат у відгадці і його властивості, семантика даних лексичних одиниць характеризується певною «вужкістю». Це зумовлено тим, що в тексті загадки подібні лексеми актуалізують те або інше атрибутивне значення, залишаючи в потенціалі інші свої компоненти. Відзначимо, що деякі лексичні одиниці, навпаки, у тексті загадки виявляють здатність до актуалізації одночасно декількох значень.

Специфіка зображення світу в загадці визначається також своєрідною фонетичною організацією її текстів. Побудовані на співзвучності, а також анаграмічних принципах традиційні й сучасні загадки подають дійсність як нереальну. За допомогою граматичних засобів у тексті загадки моделюється світ, що відрізняється статичністю зображення. Це стає можливим, у першу чергу, завдяки включенню до тексту особливих дієслівних форм, що втратили значення процесуальності. Таким чином, виконуючи дидактичну й розважально-ігрову функцію, загадка демонструє здатність моделювати дійсність, зображувану в сукупності її парадоксальних, конкретних і статичних ознак.

Аналіз фактичного матеріалу й існуючих гіпотез виникнення загадок дає можливість зробити висновок, що однозначне й несуперечливе пояснення походження загадок неможливе. Виникнення жанру зумовлене різними факторами, їхнє співіснування сприяє розкриттю певних аспектів світосприймання в загадках, дозволяючи при цьому простежити шляхи розвитку жанру. У кожній гіпотезі наявні передумови семантичних перетворень, що відбивають сучасне бачення світу: таємні мови трансформуються в гру зі словом, “загадки для дітей” допомагають створювати загадки для дорослих, міфологічні асоціації ускладнюються до абсурдних і невмотивованих.

Зазначимо, що своєрідність жанру зумовлена антропоцентричною інтерпретацією об'єктів і відбиттям взаємозв'язку концептуальної та мовної картин світу в загадці. Співвіднесеність двох картин світу проектується безпосередньо на структурно-семантичну організацію загадок (відгадка та кодова частина). Рубрикація загадок за темами, збагачена потенційними змістами й відзначена культурно-етнічною специфікою, є певним аспектом української концептосфери. Образна (кодова) частина являє собою вербальний спосіб концептуалізації світу.

У ході дослідження встановлено, що особливості мовної картини світу сучасних (дитячих і дорослих) загадок найбільш чітко виявляються у класичних загадках, що являють собою своєрідну скарбничку ідей і потенційних можливостей подальшої самореалізації жанру. Класичні загадки є фрагментом національної пам'яті, у мові та прийомах створення сучасних загадок відбиваються результати засвоєння накопиченого досвіду. Словниковий склад народних загадок описує життя селянина, а відображена в лексиці мовна картина світу визначається замкнутою просторово-тимчасовою організацією моделі світу у фольклорі. Накопичення метафоричних еквівалентів відповідає антропоцентричній орієнтованості загадок.

Аналіз лексико-семантичних особливостей загадок і специфіки сучасного функціонування жанру показує, що в цей час відбувається звуження загальнофольклорної мовної картини світу: зникають багато загадок про предмети селянського побуту, а просторічні й діалектні особливості лексики нівелюються в процесі адаптації загадок для дітей.

Специфіка втілення мовної картини світу в класичних загадках спричиняє формування в рамках жанру різних нових структурно-семантичних підтипів загадки. Сучасні загадки, відповідно до їхньої функціональної спрямованості й здатності реципієнта сприймати мовну гру, діляться на дві групи: дитячі й дорослі загадки, які відображають різні аспекти мовної картини світу. Дорослі й дитячі загадки переслідують різні цілі: для дітей знайомство із загадками є одним зі способів образного пізнання навколишнього світу, відкриття невідомого, тоді як дорослі загадки демонструють ігрові можливості мови й іронічне сприйняття дійсності [2, с. 21].

Розпочата в рамках дослідження систематизація матеріалу на структурному рівні дозволила виявити пріоритетні способи організації тексту загадок: у відображенні мовної картини світу дитячих загадок головна роль приділяється традиційним (метафоричним, метонімічним та описовим) загадкам, що дозволяють опанувати логікою світу, у той час як дорослі загадки (переважна частина загадок-питань) моделюють ігровий мовний простір. Зміст загадок-питань руйнує сформований стереотип сприйняття загадок як жанру, що описує тільки предметно-речовинний світ і не звертається до сфери загальнолюдських відносин. Загадки у формі питання (дорослі загадки) більшою мірою орієнтовані на потенційне злиття з анекдотом і збагачують жанр новими семантичними типами, тоді як сучасні дитячі загадки мають традиційне оформлення й лише сприяють розширенню тематики жанру.

Створення типології загадок за наявності певних прийомів, що утворюють образно-семантичний рівень жанру, показує, що використання таких прийомів, як словотворчість (своєрідний вид номінації об'єкта, що поєднує в собі елементи кодування й підказки) і мовна гра (експеримент, що виявляє приховані резерви жанру), значною мірою обмежені тимчасовими рамками. Універсальними прийомами організації загадок є контраст, що надає ознаки парадоксальності і фантастичності загаданому об'єкту в цілому, і парадокс (прагматичний і семантичний), що виступає як образний інтенсифікатор повідомлення, що привертає увагу слухачів до комунікативно значимої інформації.

Аналіз сучасних загадок демонструє, що феномен загадки поступово виходить за традиційні рамки “малого фольклорно-го жанру”. Дорослі й дитячі загадки вибудовують дві різні картини світу, найбільш адаптовані до потреб сучасної людини.

Дитячі загадки є елементом нормованої письмової культури, літературні дитячі загадки відтворюють не стільки навколишній світ очима дитини, скільки картину світу, штучно сконструйовану для дітей і спрямовану на досягнення певних виховних і навчальних цілей: загадки розвивають кмітливість, учать зіставляти предмети (образи й порівняння беруться зі світу дитини), формують елементарні навички культури поведінки. При цьому тексти звичайно будуються на стійких асоціаціях, несуперечливих трактуваннях об'єктів, де досить легко знайти відгадку. У цілому загадки відбивають “правильний” погляд на дійсність.

Дорослі загадки є стихійним розвитком селянських і сприяють підтримці певного балансу між старою й новою моделями загадок; на відміну від цілеспрямовано створюваних дитячих, вони існують переважно в усній формі. Характерними рисами цих загадок є злободенність та іронічне ставлення до навколишнього світу. Загадки для дорослих вторинні стосовно дитячих і класичних, оскільки їхнє адекватне сприйняття припускає знання законів побудови й основних образів загально-відомих загадок. Основу дорослих загадок становить семантична двоплановість і переосмислення устояних понять.

Розгляд ігрової лінгвістичної природи дорослих загадок, заснованих ніби на руйнуванні стереотипів жанру, дозволяє виявити потенційні можливості світової системи, не реалізовані узусом і нормою, та ступінь розвитку концептуальної сфери сучасного носія мови.

Отже, як показує проведене дослідження, сучасні загадки, розширюючи межі жанру, розвиваються в протилежних напрямках. Дитячі загадки стають невід'ємним елементом читання для розвитку і виховання дитини, тоді як дорослі ігрові загадки, здатні розсунути рамки жанру, не змінюючи його суті, продовжують активно функціонувати в усному мовленні.

Отримані результати дають наступні перспективи подальшого вивчення проблеми: синтаксичний аналіз (за аналогією з образно-семантичним і лексичним) матеріалом в аспекті відбиття в загадках мовної картини світу; виявлення мовних особливостей формування позитивного погляду на світ у загадках; опис певних концептів на матеріалі загадок; порівняльний розгляд національних мовних картин світу на прикладі загадок; дослідження специфіки мовної картини світу інших жанрів фольклору (анекдот, скоромовка, частівка) у діахронічному аспекті.

Література:

1. Адоньева С.Б. Прагматика фольклора / С.Б. Адоньева. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та; Амфора, 2004. – 312 с.
2. Бартминьский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / Ежи Бартминьский. – М.: Индрик, 2005.
3. Гаценко І.О. Жанрова специфіка українських народних загадок / І.О. Гаценко. // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. Збірник наукових праць. – Київ, 2015. – Випуск 28. – С. 20-27.
4. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум / В.А. Лукин. – М.: Издательство «Ось-89», 2005. – 560 с.
5. Мечковская Н.Б. Язык и религия. Лекции по филологии истории религий / Н.Б. Мечковская. – М.: Изд-во ГРАНД, 1998. – 352 с.
6. Насыбулина А.В. Загадка / А.В. Насыбулина // Русские пословицы: новые формы, новые смыслы, новые аспекты изучения. Под ред. Т.Г. Никитиной. – Псков: ПГПУ, 2008. – 256 с.
7. Николаева Т.М. «Загадка и пословица: социальные функции и грамматика» / Т.М. Николаева // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст. – М.: Индрик, 1994. – Т. 1. – 270 с.